

BAKSTEEN

September 2005 nummer 45

VERHALENDE ARCHITECTUUR 2

Anekdotiek en symboliek

**Vesting, fort en kasteel
veroveren het
stedelijk landschap**

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB)

REDACTIE

Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**INHOUDELIJKE COÖRDINATIE
EN PRODUCTIE**

Hollander van der Mey / MS&L,
Voorburg

ART DIRECTION

Kicks, Voorschoten

VORMGEVING EN OPMAAK

Tigges, Voorburg

LITHOGRAFIE EN DRUK

Plantijn Casparie, Den Haag

REDACTIE-ADRES

Florijnweg 6
Postbus 153
6880 AD VELD (Gld.)
T +31 (0) 26 384 56 30
F +31 (0) 26 384 56 31
E knb@knb-baksteen.nl
I www.knb-baksteen.nl

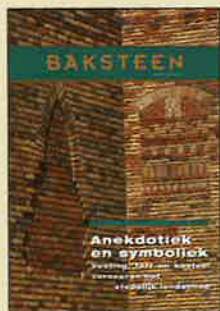
**ADRESWIJZIGING OF VERZOEK
OM TOEZENDING**

richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 153, 6880 AD VELD (Gld.)

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution driemaal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur. Het wordt toegezonden aan architecten(bureaus) en stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchitecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden, centrale en lagere overheidsinstellingen, aannemers (AVM- en BNU-leden Bouwend Nederland), HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en research-instituten, (vak)pers en relaties van KNB.

Copyright © 2005 KNB. Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

Omslag: Detail woonkasteel,
Leliënhuize, Haverleij, Den Bosch,
(Soeters Van Eldonk Ponec
Architecten)
Foto: Ton Borsboom

Baksteen is een uitgave van de gehele Nederlandse baksteenindustrie, verenigd in het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB).

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. (077) 474 29 20

CRH Kleiwaren Beheer BV., Neer,
tel. (0475) 51 81 00

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. (0475) 59 16 66

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek (L.), tel. (046) 437 28 28

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel (L.), tel. (077) 462 80 00

Kleiwarenfabriek Joosten Wesse BV,
Wesse, tel. (0475) 56 24 46

Kleiwarenfabriek De Bylandt BV,
Lobith-Tolkamer, tel. (0316) 56 62 33

Kleiwarenfabriek De Waalwaard BV,
Dodewaard, tel. (0488) 41 72 50

Daas Baksteen Zeddam bv, Azewijn,
tel. (0314) 65 16 44

Daas Baksteen, Steenfabriek De
Nijverheid B.V., Azewijn,
tel. (0314) 65 16 44

Daas Baksteen, Steenfabriek De Vlijt
B.V., Winterswijk, tel. (0314) 65 16 44

Baksteen Helden BV, Helden-
Panningen, tel. (077) 306 04 95

Steenfabriek Engels Helden BV,
Helden-Panningen,
tel. (077) 306 04 95

Steenfabriek Engels Oeffelt BV, Oeffelt,
tel. (0485) 36 14 44

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl,
tel. (0596) 62 48 48

HUWA - Vandersanden B.V., Spijk,
tel. (0316) 56 64 00

BV Steenfabriek Hedikhuizen,
Hedikhuizen, tel. (0316) 56 64 00

Steenfabriek Huissenswaard,
Angeren, tel. (0316) 56 64 00

Steenfabriek Spijk, Spijk,
tel. (0316) 56 64 00

'St. Joris' Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. (077) 474 01 00

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. (043) 347 83 33

Korevaar Beheer BV, Zennewijnen,
tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Zennewijnen BV,
Zennewijnen, tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. (045) 541 12 22

Steenfabriek Nuth BV, Nuth,
tel. (045) 524 43 21

Steenfabriek 'De Rijswaard' B.V., Aalst
(Gld.), tel. (0418) 55 22 21

Rodruza BV, Nijmegen,
tel. (024) 322 49 60

Rodruza - Steenfabriek Rossum BV,
Rossum (Gld.), tel. (024) 322 49 60

Rodruza - BV Steenfabriek 'De
Zandberg', Gendt,
tel. (024) 322 49 60

Steenindustrie Strating b.v., Oude
Pekela, tel. (0597) 61 39 20

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. (0487) 51 24 59

Wienerberger B.V., Zaltbommel,
tel. (0418) 59 71 11

Wienerberger Steenfabriek Bommel,
Haalderen, tel. (0481) 46 39 24

Wienerberger Steenfabriek Daams,
Spijk, tel. (0316) 54 15 43

Wienerberger Steenfabriek Doorwerth,
Doorwerth, tel. (026) 339 91 11

Wienerberger Steenfabriek Erlecom,
Erlecom, tel. (024) 663 20 36

Wienerberger Steenfabriek Esbeek,
Esbeek, tel. (013) 516 92 03

Wienerberger Steenfabriek Haaften,
Haaften, tel. (0418) 59 73 01

Wienerberger Steenfabriek Heteren,
Heteren, tel. (026) 472 20 14

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
Oost, Pannerden, tel. (0316) 37 95 70

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
West, Pannerden, tel. (0316) 37 95 70

Wienerberger Steenfabriek Milsbeek,
Milsbeek, tel. (0485) 51 65 51

Wienerberger Steenfabriek Nuance,
Afferden (L.), tel. (0485) 53 12 36

Wienerberger Steenfabriek
Oosterhout, Oosterhout,
tel. (0162) 46 03 12

Wienerberger Poriso Brunssum,
Brunssum, tel. (045) 563 52 33

Wienerberger Steenfabriek Rijssen,
Rijssen, tel. (0548) 51 25 92

Wienerberger Steenfabriek Roodvoet,
Rijswijk (Gld.), tel. (0345) 55 83 43

Wienerberger Steenfabriek Thorn,
Thorn, tel. (0475) 56 12 55

Wienerberger Steenfabriek
Timmermans, Elst (U.),
tel. (0318) 47 12 27

Wienerberger Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden,
tel. (0488) 44 33 67

Redactioneel

Iconen, ankerpunten en identiteit

Perspectieven Batavia-Haven (plan Krier Kohl Architekten). Getoonde gebouwen: Molenaar & Van Winden Architecten.

Afbeelding: Ontwikkelingscombinatie Batavia-Haven

Zes jaar geleden ontving een woningbouwproject in Ockenrode (Den Haag) de twijfelachtige bekroning Prix de P. Deze als schandprijs bedoelde onderscheiding viel het project ten deel, vanwege de gemakkelijke en slordige terugval op de bouwstijl van de jaren dertig. Nu terugkijkend kunnen zowel de beeldreferenties in Ockenrode als de kritiek die zij oproepen, worden gezien als de markering van een trend. Tussen 1993 en 2005 is namelijk het aantal historiserende nieuwbouwprojecten steeds verder gegroeid. Na Ockenrode kwamen de grote Haagse Vinex-locaties Ypenburg en Wateringse Veld en, afgezien van een ruim aantal typisch modernistische ontwerpen, rukte de retrotrend verder op. Staande voor de gewraakte nieuwbouwwoningen legden architectuurcritici op de lokale TV-zender haarfijn uit waarom dit echt niet kon, waarna de trotse bewoners in beeld kwamen, die eerst verwonderd en daarna verontwaardigd vertelden dat ze hier helemaal niks van snapten.

Tussen de woonconsument en het modernisme botert het niet echt. De abstracte anonimiteit heeft voor de woonconsument afgedaan. Herkenbaarheid en identiteit zijn de twee polen van het woonverlangen van de burger van vandaag. Het gaat nu om het gevoel een eigen

plek te hebben. Voor architecten betekent de vervulling van die wensen een moeizaam balanceren tussen nostalgisch citeren en verantwoord ontwerpen.

Zes jaar is een voldoende lange periode om iets te kunnen zeggen over de achtergrond van de opkomst van nieuwe vestingstadjes, eigentijdse kastelen, forten en burchten. Eén verklaring is wellicht dat het kasteel als archetype het mogelijk maakt megablokken te realiseren die anders op veel verzet zouden stuiten. Een tweede verklaring is de onstuitbare behoefte in de maatschappij aan iets onderscheidends, meestal uitgedrukt als identiteit. En vooral ook: lokale identiteit. Het intuïtieve verzet tegen globalisering en de hunkering naar regionalisme komt vooral tot uiting in het gebruik van historiserende archetypes op Vinex-locaties.

Deze verhalende architectuur beoogt door maat en schaal aan te sluiten op wat traditioneel wordt verwacht van dorp of stad. Vinex als voortzetting van de historische kern. Door voor deze vorm te kiezen, hopen stedenbouwkundigen en architecten de bewoners iconen, ankerpunten en identiteit te bieden, die hun het gevoel geven bij de traditie van de oude stad te horen.

4 HET VERLANGEN NAAR EEN COMFORTABEL KASTEEL

door Jaap Huisman

De breuk met het anonieme en abstracte modernisme is een feit. Architecten komen tegemoet aan de nostalgische verlangens van woonconsumenten die de hedendaagse kastelen, forten en vestingen met liefde omarmen.

8 EEN STAP UIT DE DAGELIJKSE WERELD

door Marina de Vries

Na dertig jaar modernisme is er grote behoefte aan identiteit stellen de architecten van Heren 5. Zij worden daarin bijgevalen door collega's van Inbo en Mulleners + Mulleners. 'We zetten alles in, zodat bewoners ergens bij kunnen horen en bewoners geen nummer zijn.'

12 VESTINGSTEDEN IN WORDING

door Bart de Vries

Bouwen aan een illusie. Dat is in de kern de ontstaansgeschiedenis van een historisch vestingstadje dat een jaar geleden nog niet bestond.

16 MÉNAGE À TROIS VAN NATUUR, ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

door Casper Postma

Groot Hoogelande in Wassenaar is nadrukkelijk van deze tijd maar zoekt op frivole wijze aansluiting bij architectuur uit vervlogen tijden. Maar het stempel historiserend voldoet toch niet.

18 EEN BURCHT VOOR DE NIEUWE INDIVIDUALISTEN

door Jaap Huisman

Het kasteel of fort is voor Jo Crepain een bruikbaar archetype. Hij begrijpt heel goed waarom burgers vragen om een meer individualistische bouwstijl waarbij wordt teruggegrepen op historische referenties.

23 HET UITZICHT

technische rubriek: Hellend metselwerk

door Govert Koers

Hedendaagse kastelenbouw, zoals Haverleij in Den Bosch of het Maagjes Bolwerk in Zwolle, laat zien dat het daarvoor kenmerkende hellende metselwerk geen bezwaar hoeft te zijn. Bij hellend metselwerk gaat het om een goede afvoer van hemelwater, afdracht van horizontale belastingen en duurzaamheid van het metselwerk zelf.

Het verlangen naar een comfortabel kasteel

Woonkasteel Leliënhuize, Haverleij (Soeters Van Eldonk Ponec Architecten)

**MISSCHIEN IS ER EEN PARALLEL TUSSEN DE VEELGEHOORDE OPROEP TOT HELDERE
POLITIEKE TAAL EN DE OPKOMST VAN BEGRIJPelijke GEBOUWTYPEN IN DE ARCHITECTUUR. FEIT IS DAT ER EEN BREUK WORDT GEMAAKT MET HET ABSTRACTE MODERNISME. ARCHITECTEN BEANTWOORDEN STEEDS VAKER HET VERLANGEN VAN DE BURGER NAAR EEN HERKENBAAR BEELD. EEN NOSTALGISCH HUNKEREN NAAR DE HISTORISCHE STAD. OVER DE OPKOMST VAN DE KASTEELROMAN IN DE ARCHITECTUUR.**

Foto's: Robert Oerlemans

Eigentijdse kastelen, forten, vestingen en burchten in Nederland. Wie dat in 1980 voorspeld had, zou voor gek verklaard worden. Toch zijn die kastelen, forten, vestigingen en burchten in de 21e eeuw realiteit geworden, niet in de letterlijke betekenis, omdat het oncomfortabel wonen is in een stevig gemetseld gebouw zonder balkons en met weinig ramen. Van de Wolvenschans in Leek, een parodie op een Groningse borg van Charles Vandenhove, tot het kasteelproject

Haverley van Sjoerd Soeters bij het dorpje Engelen bij Den Bosch, overal worden delen uit een kasteelroman geciteerd. Kasteeltorens, of wat daarvoor moet doorgaan, vinden we in Amersfoort, de middeleeuwse fantasie Brandevoort bij Helmond of in de Broekpolder, de nieuwste uitleg van Heemskerk.

FOLKLORISTISCHE KOERS

Vaak wordt het feit dat architecten de vesting en het kasteel als inspiratiebron toepassen, toegeschreven aan hun late bekering tot het postmodernisme in Nederland. Waar in Amerika of Engeland architecten met name de Griekse bouwdoos hebben omgeoid, is in Nederland

vooral de herinterpretatie van de Nederlandse bouwstijlen in zwang. Boerderijen! Pastorie-woningen! Grachtenpanden! In een laat postmodernistische oprisping geloof ik alleen niet. Dat er zo figuratief wordt gebouwd, lijkt me eerder een reactie op de monopolie van het modernisme.

Net als in de politiek is bij de architectuur de slinger een heel andere kant opgegaan. 'Ik doe wat ik zeg', was de lijfspreuk van wijlen Pim Fortuyn. Veel architecten vatten dat op als: 'Ik bouw wat jullie willen.' Terwijl elders in Europa belangstelling bestaat voor zakelijke en soms futuristische bouwwerken, bewandelen architecten in Nederland bijna een romantische,

Begin van populariteit van 'verhalende architectuur': de ruïnewoningen uit 1995 van Leo Heijdenrijk Architecten in Kattenbroek, Amersfoort

De verhalende architectuur, waar de kastelen en vestingen deel van uitmaken, is zoals gezegd een reactie op het modernisme

folkloristische koers. Ook hierin is een parallel met de politiek te trekken. Waarom komen de ontwerpers uit bij kastelen en vestingen? Het is gissen naar de sluitende verklaring, omdat veel beslissingen hierover onbewust en misschien wel onberedeneerd worden genomen. Een vermoeden dus: het kasteel als archetype is een handig hulpmiddel om een megablock te realiseren. Megablocks waren, toen ze nog op het hoogtepunt van het modernisme werden ontworpen, verdachte gebouwtypes. 'Onbeheersbaar', riepen tegenstanders – en ze kregen daarin gelijk zodra hele stukken van de Bijlmer onleefbaar bleken. Niet alleen de honingraatflats van de Bijlmermeer, maar ook kolossen, zoals de Knoepert in Venlo/Blerick en het Maupoleum in Amsterdam moesten eraan geloven.

Wolvenschans, Leek (Charles Vandenhove)

Het kasteel betekent de revival van het megablock maar dan in een andere gedaante. Het grote verschil met het modernistische blok is dat ze de illusie wekken sociaal veilig te zijn. Dat ze afgesloten kunnen worden van de (boze) buitenwereld. 'We hebben even overwogen één van de kastelen in Haverley uit te rusten met een ouderwets, scherp gekant valhek', onthulde Sjoerd Soeters eind mei in NRC Handelsblad, 'omdat je daarmee de link doortrekt naar Slot Loevestein.' Niet nodig, want videobewaking en intercom zijn de eigentijdse ophaalbrug. Waarmee het elektronisch bewaakte kasteel is geboren.

ONDERBUIK

Een tweede verklaring voor het gebruik van het kasteel als archetype is dat het een makkelijke metafoor is voor een verder onuitgesproken Vinex-locatie. Het geeft identiteit aan een doorsnee wijk. Omdat er geen kerken meer gebouwd worden, zijn er andere referenties nodig: de Wolvenschans vormt het hart van een nieuwbouwwijk in Leek, de torens van Christoph Kohl onderbreken in Broekpolder (Heemskerk) een uiterst lange gevelwand. Met torens kun je een horizontale nieuwe wijk accentueren. Zoals het onderbuikgevoel werd geprikkeld in de nieuwe politieke stromingen van de 21e eeuw, zo dragen ook historische bouwstijlen en bouwvormen bij aan een nationaal bewustzijn. Zeker in een nivellerend Europa bestaat er kennelijk behoefte aan een zich onderscheidend Nederlands

fenomeen: dat het modernisme ineens uit de gratie is, komt doordat opdrachtgevers (gemeenten, ontwikkelaars) het te globalistisch en te internationaal vinden. In de global village is steeds meer vraag naar lokale producten. Act local dus: aan die oproep hebben architecten gehoor gegeven. Het gaat misschien te ver de lijn door te trekken naar de stemming voor de Europese Grondwet maar ook in de architectuur en stedenbouw is de spagaat tussen regionalisme en internationalisme merkbaar.

HISTORISEREND OP VINEX

De verhalende architectuur, waar de kastelen en vestingen deel van uitmaken, is zoals gezegd een reactie op het modernisme, waarmee links en rechts korte metten wordt gemaakt. Hele stukken stad, van Hoogvliet tot Amsterdam-West, worden gesloopt – ervoor in de plaats verschijnen gebouwen met een meer menselijke maat en met betere beheersmogelijkheden. Ook dit is een antwoord op de anonieme architectuur van veertig jaar geleden, vanuit de gedachte dat een herkenbaar en zelfs begrijpelijk gebouw op meer waardering kan rekenen. Meer waardering betekent een langere levensduur, een argument waar investeerders gevoelig voor zijn. Niet in die herstructureringswijken maar juist in de Vinex-locaties verschijnen kasteelachtige, pakhuisachtige en andere historisch ogende panden. Alsof de Vinex een voortzetting is van de historische kern. In wezen is dat ook zo: door voor een historiserende vorm te kiezen, geven stedenbouwkundigen de bewoners het gevoel dat ze bij de oude stad horen, zonder de lasten daarvan. De lasten: dat zijn de tochtende ramen, de lekkende muren en de drugshinder op straat.

ILLUSIE

In deze uitgave van Baksteen zegt de Vlaamse architect Jo Crepain dat de hausse aan verhalende architectuur gelijk opgaat met de herwaardering van de middeleeuwse binnenstad. Het is een bijna vergeten ontwikkeling. Wie dertig jaar terugkijkt naar de grachtengordel van Amsterdam, Leiden of Dordrecht zal daar op oude foto's nog dichtgespijkerde en vervallen huizen tegenkomen. Het was met name voor gezinnen een doorslaggevende reden om de stad te verlaten. Gemeenten hebben er alles aan gedaan om de binnensteden opnieuw in te richten, soms op het kunstmatige en pittoreske af. Het lijkt er op alsof het patina van de tijd met de anti-graffitilaag op de gevels is weggepoetst. Ook deze opgeknapte

Foto: Robert Oerlemans

Woonfort, Leidsche Rijn, Utrecht (Sluijmer en Van Leeuwen)

binnensteden zijn voor een nieuwe generatie burgers een referentie. Ze gaan er uit, ze gaan er winkelen. Maar omdat de huizen niet te bekostigen zijn, zijn ze aangewezen op de buitenveste van de Vinex. En daar wordt het verschil met de historische binnenstad opgevangen door poorten, kastelen en forten. Het is misschien te flauw om te zeggen dat Nederland hiermee in de buurt komt van een Disney-illusie maar helemaal ongerijmd is die conclusie niet. Want behalve een referentie met de historische stad hebben de burgers nog twee aanknopingspunten: het pretparkamusement en de televisie. Die onbewuste invloed op de architectuur zou nog wel eens groter kunnen zijn dan stedenbouwkundigen hebben gedacht.

Jaap Huisman

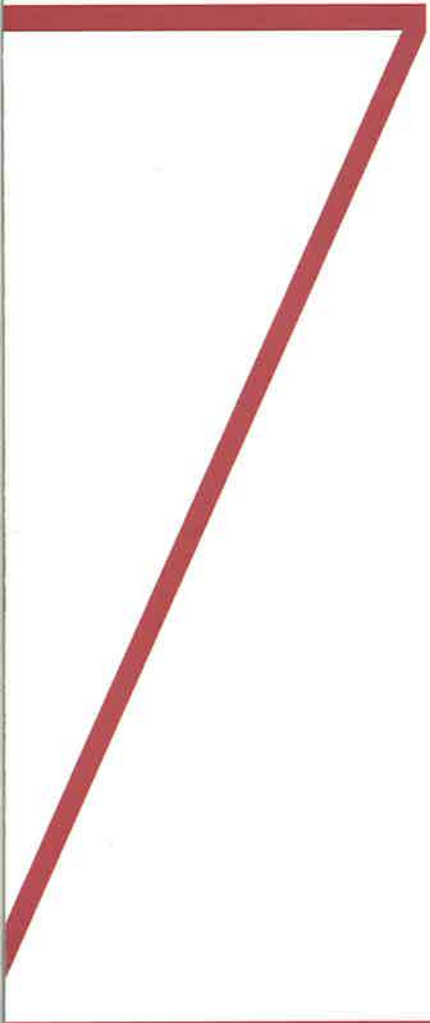
Woonfort, Leidsche Rijn, Utrecht (Sluijmer en Van Leeuwen)

Foto: Robert Oerlemans

Een stap uit de dagelijkse wereld

Het ideaal van gelijkheid en neutraliteit is gesneuveld. Na dertig jaar modernisme is er onder woonconsumenten een grote behoefte aan identiteit. Herkenbaarheid, verantwoordelijkheid en bovenal gemeenschapsgevoel zijn de opgaven voor de woonwijken van vandaag.

Maar drie nieuwe woningbouwprojecten in Nederland. De één een 'residentie' van 55 woningen, die oogt als een modern, bakstenen fort. De ander een dorp van ruim driehonderd woningen, dat herinneringen oproept aan eeuwenoude, met dijken vergroeide huizen en aan Anton Pieck. De volgende een paar honderd woningen bij elkaar gezet in een mix die het midden houdt tussen een monumentaal vestingstadje en een traditioneel Hollands dorp.

Grote gemeenschappelijke deler: de ontwerpen

zijn verzezen in wijken waar de anonimiteit van de wederopbouw lange tijd heeft gezegevierd, in landschappen zonder traditie en dus zonder ziel, zoals de westelijke tuinsteden onder de rook van de A10 in Amsterdam, respectievelijk het eilandendriekant Floriande langs de A9 in Hoofddorp. Wat de projecten nog meer kenmerkt: in dat landschap, in die wijk, vormen ze intieme enclaves met een beperkte toegang. Twee van de drie, in Vinex-Floriande, zijn alleen via een brug te betreden. De derde, in Amsterdam Overtoomse Veld, is luchtig ommuurd.

Floriande, eiland 9, Hoofddorp (Inbo Architecten Woudenberg / Jan van Gils en Peter van Woerkom)

Foto's: Inbo Architecten

BEHOEFTE AAN IDENTITEIT

Allemaal zijn ze wars van historiseren, van een vlucht in de traditie als verzet tegen de moderne wereld. Toch zoeken ze aansluiting bij het verleden voor een architectuur en stedenbouw waarin 'identiteit' en 'plek' belangrijker zijn dan ooit. 'Al te lang heerste in de tuinsteden het ideaal van gelijkheid en neutraliteit,' zegt Jan Klomp van Heren 5-architecten (Hof van Hoytema in Overtoomse Veld). 'Met alleen maar huizen neerzetten, kan je geen gevoel oproepen,' zegt Jan van Gils van Inbo Architecten (polderdorp

Foto: Inbo Architecten

Floriande, eiland 9, Hoofddorp (Inbo Architecten Woudenberg / Jan van Gils en Peter van Woerkom)

Floriande, oftewel eiland Terschelling). Ton Mulleners, van Mulleners + Mulleners architecten (vestingstadje Floriande, oftewel eiland Zuid-Beveland) zegt: 'Na dertig jaar modernisme is er grote behoefte aan identiteit.'

Het gevoel van de plek. Identiteit. Herkenbaarheid. Verantwoordelijkheid. Betrokkenheid. En bovenal: gemeenschapsgevoel. Ze staan weer hoog in het vaandel, maar dan wel 'zonder de benauwenissen van de wooncultuur van de jaren zestig en zeventig', aldus Jan Klomp van Heren 5. En hoewel de architecten elk op hun eigen manier vorm geven aan de nieuwe thema's zoeken ze alle drie hun oplossing eerst in de stedenbouw en dan in de architectuur.

'Onze voorgangers hebben tuinstadvader Van Eesteren geen recht gedaan,' vindt Klomp. Die had op de plek waar nu het collectieve woongebouw Hof van Hoytema staat een 'uitzonderingssituatie' getekend. Er kwamen zes laagbouwstraatjes met deuren aan de straat. Na hun sloop keerde Heren 5 terug naar het oorspronkelijke plan, op zoek naar 'identiteit als drager van de

Hof van Hoytema, Overtoomse Veld, Amsterdam (Heren 5 Architecten)

Foto: Kees Hummel

buurt', om 'gevoel te geven aan de plek'. En dus staat er nu een opvallend beeldhouwd bakken, opgebouwd uit twee tegenover elkaar liggende bouwstroken, op de begane grond verbonden door een luchtige muur waardoor een afgesloten, gezamenlijke binnentuin ontstaat. Rond de binnentuin liggen houten galerijen en privé-terrassen, een intieme binnenwereld die sterk contrasteert met het noeste, weerbarstige exterieur.

De omheining biedt bescherming in een buurt die in de greep is van criminaliteit, bevestigt Klomp. Veel belangrijker is dat de collectieve binnentuin een zone is tussen privé en openbaar, een buffer 'tussen jou en de stad', die in minder radicale vorm in tal van projecten van Heren 5 terugkeert. 'Wij denken er voortdurend over na wat een woonblok of een woonwijk meer maakt dan een verzameling individuele huizen. Dat is wat mensen volgens ons willen: een prettige plek, waar ze zich thuis voelen en waar men zich om bekommert, 'een adres in de stad' waar niet-bewoners te gast zijn, ook als er geen hekken omheen staan.'

Wie eiland nummer 9, of beter gezegd 'Terschelling' oprijdt, komt in een mengeling van strakke, modernistische huizen, die oprijzen uit een dijk van lange rijen woningen met prominente steunberen en Hans en Grietje-huizen, met opvallend ruwe, grijze baksteen. 'Wij wilden het gevoel van polder oproepen, zoals dat vroeger in dat landschap zat,' zegt Jan van Gils van Inbo Architecten. 'Met een binnendijks gebied en een buitendijksgebied, met steunberen die verwijzen naar de Deltawerken.'

Buiten de dijk liggen huizen in rietkragen, in de dijk dijkwoningen en wie via de grote inhammen door de dijk heen prikt, arriveert in een levendig dorp met pleinen, speelplekken, hoeken en ste-

Floriande, eiland 2, Hoofddorp (Mulleners + Mulleners)

gen. De dijk zorgt voor eenheid, identiteit, bescherming en, heel belangrijk, vindt Van Gils, buurtgevoel. 'We hebben alles ingezet om een sociaal, dorps gevoel op te roepen, zodat je kunt zeggen: daar woon ik. Zodat je als bewoner ergens bij kan horen en geen nummer bent in een reeks.'

WONEN AAN PLEINEN

Zoals Heren 5 de tussenzone heeft gecreëerd, zoals Inbo de metafoer van de dijk heeft uitgebuit, zo gebruikt Mulleners + Mulleners een eeuwenoud, beproefd concept. Wonen aan pleinen noemt Ton Mulleners dat. Niet voor niets roept eiland 2, oftewel Zuid-Beveland, herinneringen op aan het eeuwenoude dorp Thorn in Limburg. Net als Thorn heeft 'Zuid-Beveland' in Hoofddorp pleinen en parken, een centrale, meanderende as waarlangs woningen staan met Hollandse daken. Geen auto's. Die zijn wegewerkt in de woonhoven. 'De pleinen zijn uitermate belangrijk', zegt Ton Mulleners. 'Ze zorgen voor sociale betrokkenheid van de bewoners, voor oriëntatiepunten in de wijk. Op het centrale marktplein kan bijvoorbeeld de buurtbarbecue plaatsvinden. Ook de buitenrand van het eiland, waar pronte Hollandse huizen hun voorkant hebben, is een essentieel onderdeel van zijn stedenbouw', zegt Mulleners. 'Die rand geeft silhouet en herkenbaarheid. Dit is mijn plek.'

De steen ondersteunt de stedenbouw en geeft een element van vertrouwen en identiteit. Bij Mulleners hebben de gevels rond de pleinen gekeimde, witte bakstenen, als plekken van rust. De gevels rond de straten hebben verschillende tinten rode bakstenen, 'zoals in het oorspronkelijke bakproces'. Negentig procent van onze projecten zijn in baksteen uitgevoerd, zegt Klomp.

'Omdat het typisch Hollands is, zijn kracht heeft bewezen en elke vorm ermee te maken is.'

Bij Hof van Hoytema is aan de buitenzijde één en dezelfde rode steen toegepast, waarbij de snijkant is ingezet om de uitkraging te accentueren. Meest opvallend is de baksteen van Inbo: grijs met 'een soort witte uitslag'. Anton Pieck, karakteriseert Van Gils, in de positieve zin van het woord. De steen geeft zachtheid, toegankelijkheid, aardsheid.

Met het 'eilandgevoel' en de beperkte toegang via een brug hebben de architecten weinig moeite. 'Zo lang iedereen door en naast elkaar kan wonen, vind ik het prima', zegt Van Gils. 'Maar het niveau van met hekken van de wereld afgesloten gemeenschappen, waar bepaalde bevolkingsgroepen de overhand hebben, vind ik een beetje raar.' En Ton Mulleners: 'Als je veiligheid en geborgenheid integreert in de stedenbouw en goede sociale controle inbouwt, zijn hekken en prikkeldraad helemaal niet nodig.'

Marina de Vries

Hof van Hoytema, Overtoomse Veld, Amsterdam (Heren 5 Architecten)

Foto: Kees Hummel

Foto: Robert Oerlemans

Citadel Broekpolder (Kier Kohl Architecten)

Foto: Robert Oerlemans

Citadel Broekpolder (Krier Kohl Architekten)
Afbelding: Archives Krier Kohl Architekten

Vestingsteden in wording

Op het kiezen voor een historiserende vorm voor stedenbouw en architectuur staat niet langer de figuurlijke doodstraf. Met het modernisme mag - zo lijkt het voor wie naar tal van nieuwe woonwijken kijkt - naar hartelust worden afgerekend. De hedendaagse woonconsument heeft behoefte aan identiteit voor zijn nieuwe wijk en huis. En ontwerpers putten daarvoor met een intrigerende mate van zorgeloosheid uit een traditie van de Nederlandse bouwstijl die iedereen onbewust begrijpt: het vestingstadje.

Waar je ook kijkt, overal duikt het vestingstadje op. Van de Broekpolder in Noord-Holland, tot de Betuwe nabij Arnhem: moeiteloos veroveren de historiserende wijken de harten van de kersverse of toekomstige bewoners. Van het themadeel Vestingstad, in de enorme uitbreidingswijk Schuytgraaf bij Arnhem, zijn eerst de wijken en vervolgens de straten vernoemd naar historiserende voorbeelden en beroepen. Zo zijn er het Naardenkwartier, het Muidenkwartier, Gravekwartier en Veerekwartier. En wat de herkomst van de straatnamen betreft: die kennen we eigenlijk alleen nog uit het geschiedenisboekje, als koperslagersveste en schrijnwerkersveste. Wat dat betreft weten de leden van de vereniging van eigenaren in de wijk Citadel in de Broekpolder er ook wat van. Hun eerste vergadering vond plaats in het jaar 2005, in een pand aan het binnenterrein genaamd Camelot.

Grachten, bruggen, poortgebouwen, hoektorens en bastions. Het zijn de vaste ingrediënten waarmee de ontwerpers werken om de illusie gestalte te geven. En telkens roept het resultaat iets op als: herinnert u zich deze nog...? De woonconsument dompelt zich onder in het warme bad van de herkenning en voelt er zich, eerlijk gezegd, heel aangenaam bij.

De vraag die zich echter opdringt, als het knagen van een bezwaard geweten, is: kan dit wel? Is het onbekommerd putten uit de vaderlandse bouwhistorie niets anders dan het toegeven aan een nivellerende hang naar retro en nostalgie? Lippendienst bewijzen aan een trend die weer net zo snel kan verdwijnen als die is ontstaan. Waarna we achterblijven met een strooisel van

Foto: Robert Oerlemans

Citadel Broekpolder (Krier Kohl Architekten)

Foto: Robert Oerlemans

Bron: DORMIO leisure Development

Artists impression Esonstad, Friesland (Lanfermeijer Seelen Weijer Architecten)

anachronistische 'vestingstadjes', waarover na verloop van tijd misschien even smalend wordt gesproken als nu over de truttigheid van de jaren zeventig.

BESMUIKT

Kan dit wel? Een zwaarwichtige vraag, die ogenschijnlijk het best gekoppeld kan worden aan een zwaarwichtige opgave. Want waar de doelstelling verheven is, voelt een verheven vraag zich goed thuis. Maar waarom niet anders? Een prangende vraag bij een frivole opgave. En dus komen we uit bij Esonstad. Historisch Esonstad aan de oevers van het Lauwermeer, om precies te zijn. Toegegeven: historisch kan in deze context niet anders dan geursiveerd of tussen aanhalingstekens worden geschreven. Want wie zich afvraagt welke historie hier wordt bedoeld en vervolgens concludeert dat die helemaal niet bestaat, die heeft het bij 't rechte eind. De historie van Esonstad moet nog ontstaan. Het is misschien alleen de brutaliteit van de claim die historisch genoemd kan worden.

Eerst de feiten. Esonstad is een recreatieproject. Er worden 144 recreatiewoningen ontwikkeld, die inmiddels nagenoeg allemaal al door particulieren zijn gekocht, onder de stipulatie dat verhuur moet plaatsvinden

Thema-deel Vestingstad nieuwbouwwijk Schuytgraaf, Arnhem
Foto: Sjef Prins/APA Foto

via Landal GreenParks. Wat dat betreft weinig nieuws onder de zon, behalve dat Esonstad wordt opgezet als een historisch vestingstadje. En dat het geen pretpark is. De strakke regels waaraan de ontwikkeling van Esonstad is onderworpen, de a-historische totstandkoming, het bewuste effectbejag – goed beschouwd wijkt dit project, behalve zijn functie, weinig af van al die andere nieuwe vestingstadjes of streng geregisseerde woonwijken, van Brandevoort tot en met Seaside en Celebration in de Verenigde Staten toe. Niettemin spreekt de betrokken architect van Esonstad, Rob Lanfermeijer, zelf enigszins besmuikt over de eigenschappen van het project. 'Het is simpelweg een feit dat historisch getinte wijken heel snel verkopen. Eigentijds daarentegen loopt vaak slecht.'

Voor de directeur van het ontwerpbureau Lanfermeijer Seelen Weijer Architecten in Oirschot is daarmee echter niet alles gezegd. 'Ik ben in 1978 afgestudeerd. Tot dan toe had ik nooit iets anders dan een plat dak getekend. Toen ik bij dit bureau kwam, werden er dorpse woninkjes gemaakt. Ik vond dat flauwekul. Ik wilde en ging ook abstracte architectuur maken. Mijn positie was dat ontwerpen betekende dat je de zaken verder moest brengen. Door jezelf binnen de context van de opdracht nieuwe vragen te stellen, realiseer je vooruitgang. Voor mij hield dat bijna vanzelfsprekend in dat je niet teruggrijpt op gisteren. En bij die opstelling hoort een bepaalde vormtaal in ons vak.'

HISTORISERENDE HAUSSE

Maar bureaus moeten op hun markt kunnen blijven bestaan. En Lanfermeijer constateert, hoewel met spijt, dat slechts een heel klein deel van die markt vooruitstrevende vormtaal apprecieert. 'Daarachter bevindt zich een klein percentage trendvolgers. Maar dan blijft er toch een heel grote groep over die ver achterloopt. En de huidige hausse in historiserende architectuur geeft aan die achterstand alleen maar rechtvaardiging. Simpel gezegd zouden bezonning, uitzicht en straatbeeld de belangrijkste criteria voor woonconsumenten moeten zijn. In plaats daarvan hebben ze het alleen maar over een klokgevel.'

Ondanks zijn persoonlijke voorkeur is de architect uit Oirschot geen vreemde eend in de bijt als het om de beeldtaal van Esonstad gaat. Eerder was zijn bureau al volop betrokken bij de woonwijk Brandevoort, naar een

Bron: DORMIO leisure Development

Artists impression Esonstad, Friesland (Lanfermeijer Seelen Weijer Architecten)

stedenbouwkundig plan van Rob Krier. 'Ten tijde van onze selectie vroegen we ons af: wat doen we eigenlijk? Is dit niet een vorm van bedrog? Maar je hebt toch ook respect voor Krier. Dus zijn we wel op de eerste uitnodiging ingegaan. En tot onze eigen verrassing werden we uitgekozen om ontwerpen te maken. Natuurlijk hebben we er intern over gediscussieerd. En het is geen eenvoudige discussie. Want is het geen pure arrogantie wanneer je als ontwerper alleen maar maakt wat je zelf mooi vindt? Daarbij moet je niet vergeten dat de huidige voorkeur voor de retrolook niet alleen vanuit de markt komt of van projectontwikkelaars, maar minstens zo sterk vanuit de gemeenten en de politiek. Die laatste categorie is een niet te onderschatten factor als het gaat om het beïnvloeden van de referentiebeelden voor nieuwe woonwijken. Het is misschien spijtig te constateren maar ik vind dat we in een soort architectonische leegte leven. Er is in elk geval geen vormtaal die zowel door de vakgroep als door het publiek breed gedragen wordt. Misschien was Frank Lloyd Wright wel de laatste die daaraan voldeed.'

RATIONELE BESLISSING

Schamen voor zijn werk aan Esonstad doet Rob Lanfermeijer zich overigens helemaal niet. 'De aanleiding hiervoor is veel rationeler dan je zou denken. De opdrachtgever wilde een recreatiepark ontwikkelen in het noorden van Friesland. Na enig denken, kwam ik tot de conclusie dat een recreatiepark zonder een stadje in de directe omgeving ten dode is opgeschreven. Na de recreatieactiviteiten van overdag wil niemand alleen maar uitgaan binnen de grenzen van een standaard recreatiepark. Daarvoor heb je een donorstadje nodig. Met het ontbreken van een donorstadje in de buurt was de enige oplossing er één te maken. Dus werd het recreatiepark zelf een typisch historisch stadje, met daar omheen zogenoemde terpwoningen. Die laatste hebben een moderne vormgeving. De ongeveer 144 recreatiehuisjes in Esonstad voldoen aan de historische illusie die wordt opgeroepen. Wij hebben ons daarvoor gebaseerd op de Friese vestingstadjes in de omgeving. Dus is er een gedempte gracht, een marktplein en een gemeentehuis, hoewel dat natuurlijk zonder een feitelijke, bestuurlijke functie is. In Esonstad zijn ook meerdere cafés en restaurants, omdat geen recreant de hele week in hetzelfde restaurant wil eten.'

RECHTVAARDIGING

Lanfermeijer aarzelt geen seconde als hem wordt gevraagd waar de grens ligt. 'Ten eerste bij dit project zelf. Eén keer is leuk. Het is een soort fenomeen en als zodanig te verdedigen, maar je wilt niet dat het hele land ermee vol komt te staan. Ten tweede moet ook een historiserende stijl comfortabele woningen opleveren, met een bepaald minimaal kwaliteitsniveau in zorgvuldigheid in detaillering. Wij hebben ons best gedaan om in de kwaliteit en het materialiseren recht te doen aan de kwaliteit van de historische voorbeelden en die zo dicht mogelijk te benaderen. Ik ben de eerste om te zeggen dat op dit terrein soms concessies zijn gedaan maar ik schaam me er niet voor, ook al kan ik een zeker gemak evenmin ontkennen.'

Volgens plan is Esonstad in maart 2006 klaar om bewoond te gaan worden. Het zal dan ongetwijfeld het eerste stadje zijn waarvan de historie al was geschreven, voordat de eerste steen was gelegd. Lanfermeijer: 'Om de illusie echt ten top te drijven, is er in de conceptfase een tekstschrijver ingehuurd die op voorhand een fantoomgeschiedenis voor Esonstad heeft bedacht.'

Bart de Vries

Themadeel Vestingstad nieuwbouwwijk Schuytgraaf, Arnhem
Foto: Sief Prins/APA Foto

Foto: Robert Oerlemans

Ménage

van natuur,

Nieuwbouw in Wassenaar heeft het vaak moeilijk want het gaat om meer dan het verenigen van architectuur en omgeving. Je bouwt ook in de geschiedenis. Dan stoot je al snel je neus. De Amerikaanse ambassade, die zelfverzekerd het Wassenaarse landgoed Clingendael had aangewezen als alternatief voor het Korte Voorhout, maakte geen schijn van kans. En niet zolang geleden dreigde de gemeenteraad van Wassenaar het hele college weg te sturen als dat zou vasthouden aan het voornemen groene gaten met woningen te vullen, om zo de begroting sluitend te krijgen.

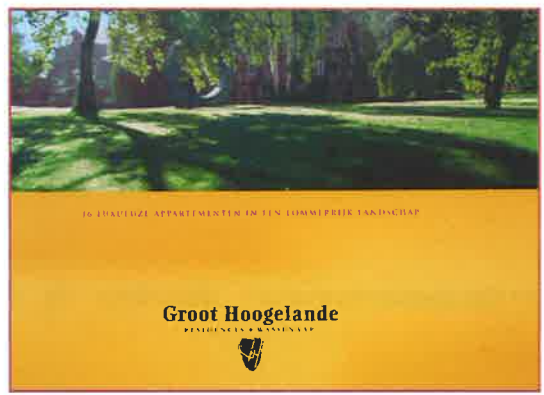
Woonappartementen Groot Hoogelande, Wassenaar (Soeters Van Eldonk Ponc Architecten)

à trois

architectuur en geschiedenis

Bron: Informatiecentrum Groot Hoogelande

Bij elk bouwplan in Wassenaar is het steeds weer zoeken naar de juiste balans tussen architectuur en het cultuurhistorisch landschap. Het is daarom op zijn minst opvallend dat een omvangrijk plan als villapark Groot Hoogelande één van de mooiste plekken mocht innemen. Waarom die ingreep in het landschap zo

bijzonder is, leert de geschiedenis. Wassenaar was al in vroeger tijden het gebied waar machtige en rijke ingezetenen van Holland zich terugtrokken. Edellieden en patriciërs bouwden hier aan landgoederen en lusthoven, die door de burgers van het nabijgelegen 's-Gravenhage met enige jaloezie werden bekeken. Landgoederen kunnen niet van de wind leven en dus ontstond rondom het centrale huis een productiegebied van weilanden en akkers, waar pachters aardappelen (en later bloembollen) verbouwden en vee hielden.

Maar het moderniseren van de samenleving verbrak het verband tussen het boerenbedrijf en de landhuizen waaraan ze eeuwen waren gelieerd. Soms konden de boerderijen zich handhaven en staan ze nu tussen villa's, of ze transformeerden in restaurant of uitspanning. Andere bouwden voort op hun agrarische oorsprong. Zo kon het zijn dat midden in de weilanden, met uitzicht op het landgoed Rust en Vreugd, voor de oorlog de melkfabriek van Menken verrees. Het bedrijf heeft het daar tientallen jaren volgehouden. Steeds groter, steeds minder op zijn plaats.

Dat is misschien het grote geluk geweest van de ontwikkelaar die hier aan de slag wilde. In plaats van het landschap te verstoren, kon hij een aantrekkelijk alternatief bieden voor de fabriek en de ronkende vrachtwagens die in de vroege ochtend de villabewoners uit hun slaap hielden. Het lag voor de hand dat ontwikkelaar Van Wijnen en architect Jos van Eldonk (Soeters Van Eldonk Ponec Architecten) de oplossing zouden vinden in een menage à trois tussen natuur, geschiedenis en nieuwbouw. En inderdaad, alleen de Menkenlaan herinnert nog aan de melkfabriek. Als het project straks is voltooid, staan er vier in appartementen opgedeelde villa's rondom de grote tuin, die is aangelegd volgens de opnieuw geïnterpreteerde Engelse landschapsstijl. Daarachter liggen ongerepte weilanden, die aan de horizon overgaan in een duinbos, waar tussen de bomen buitenhuizen schemeren uit de eerste jaren van de 20ste eeuw.

VISIE

De visie van de architect is niet moeilijk te duiden, zonder dat zijn ontwerp nu tot een bepaalde stijl is te herleiden. Groot Hoogelande – de naam verwijst naar boerderij Hofje van Hoogelande, dat hier ooit stond – wil nadrukkelijk van deze tijd zijn, terwijl het op frivole wijze aansluiting zoekt bij de architectuur uit vervlogen tijden. Het stempel historiserende architectuur voldoet dus niet. De vier landhuizen geven slechts te kennen dat ze niet los van het verleden staan.

Natuurlijk roept Villa Éminence, het hoofdgebouw, herinneringen op aan het eveneens witgepleisterde raadhuis De Pauw van Wassenaar. Er zijn zelfs spoorzoekers die menen dat de roomblanke pinakels op de daklijst niets anders zijn dan gestileerde Menken-melkflessen. De drie andere, uit donkerrood baksteen opgetrokken blokken, geven moeilijker hun oorsprong bloot. Er zijn althans geen duidelijke Wassenaarse verwijzingen te ontdekken anders dan dat ze naar luxueuze buitens verwijzen.

Daarmee komen uiterlijk en inhoud met elkaar overeen, want Groot Hoogelande is voor woonconsumenten met grote trek. Van de 36 appartementen (prijzen oplopend tot 1,8 miljoen euro) hebben de meeste plattegronden van rond de 300 vierkante meter. Inrichting en voorzieningen houden gelijke tred met de deze royale aanpak. Een aardig voorbeeld daarvan is het zwembad, dat wordt geëscorteerd door een rij met gouden tegeltjes beklede pilaren. Ook de ondergrondse parkeergarage hoort wat betreft maat in de buitencategorie thuis. Aan een brede straat liggen grote boxen waarin de bewoners hun wagenpark achter gesloten deuren kunnen opbergen. Via de kelder kunnen de bewoners van de drie andere villa's, Souvereine, Royale en Noblesse, droog het fitnesscentrum en zwembad in Éminence bereiken. Wie de voorkeur geeft aan een wandelingetje buitenom betreedt het hoofdgebouw via het bordes, dat groot genoeg is om een defilé af te nemen. Als je dat zou doen, zie je in de verte het ook al nieuwe appartementencomplex Van Ommerenpark liggen. Een strak, gesloten blok van behoorlijke omvang. Het heeft zeker kwaliteit maar het verhaal van de plek vertelt het niet. Groot Hoogelande heeft de geschiedenis meer recht gedaan.

Casper Postma

Een burcht voor de n

Staatsarchitectuur: daarmee is Nederland bijna dertig jaar lang volgezet. En het modernisme was een dankbare, want goed reproduceerbare stijl. Maar Jo Crepain constateert dat de burgers mondiger zijn geworden en op hun buitenlandse reizen nu ook andere architectuurstijlen hebben ontdekt. Dat verklaart een meer individualistische bouwstijl, waarbij men teruggrijpt op historische referenties. Crepain zelf deinst niet voor enige historische referenties terug en legt uit waarom het kasteel of het fort een bruikbaar archetype is.

Foto's: Robert Oerlemans

Kasteel Haverleij, Den Bosch (Jo Crepain Architect)

ieuwe individualisten

Amersfoort was ruim tien jaar geleden de eerste Nederlandse stad waarmee de Vlaamse architect Jo Crepain intensiever dan gewoonlijk kennismaaakte. De vraag luidde of hij in staat was een gat tussen de singel en de historische binnenstad te dichten. De voorbereiding was grondig. Crepain werd rondgeleid door het hoofd monumentenzorg, zodat hij zich een beeld kon vormen van de stad. Een groot verschil met de Vlaamse steden was er niet. In de lage landen beleefden steden als Amersfoort en Brugge hun glorieperiode in de Middeleeuwen, waarna een tijdperk van economische en sociale stagnatie aanbrak. Baksteenarchitectuur had de overhand, techniek en gevelindeling waren vrijwel identiek.

Hij kreeg handgeschilderde tekeningen van de historische gevels uit Amersfoort mee, die hij op de wand van zijn kantoor hing. Zo vormde zich geleidelijk aan het ontwerp dat hij uiteindelijk zou gaan uitvoeren: een eigentijdse stadspoort waarvan de appartementen met hun voet tot de waterspiegel van de gracht reiken.

Tijdens de rondleiding had hij gemerkt dat er een poort op die plek ontbrak. Tegelijk moest hij ook een bruggetje bouwen. 'De typologie was zo voor de hand liggend dat het concept heel snel op papier stond.' Een ouverture naar de Amersfoortse binnenstad van twee ovale torens, gecombineerd met tien woningen en tien appartementen: voilà. Crepain had zijn eerste stappen in de Nederlandse stedenbouw gezet.

De stadspoort is er een van de iconen waarop

een architect kan terugvallen en die in alle varianten kan worden toegepast, van heel abstract en modernistisch tot licht historiserend, zoals Crepain deed. Iconen zijn wenselijk in de stedenbouw, zegt hij, omdat je ankerpunten in de stad nodig hebt voor je oriëntatie. Vroeger waren dat de kerktorens, nu kunnen dat om het even kantoren, een stadhuis of een school zijn.

Als jonge architect had Crepain eerder gekozen voor de confrontatie met de historische stad, tegenwoordig hangt hij een meer subtiele, grafischere filosofie aan. 'Je kunt een schitterend hedendaags interieur maken, dat van buiten niet hoeft te confronteren. Ik kan even gelukkig zijn met een gevel die zachtjes is opgenomen in een straatwand. Niet overal is primadonna-architectuur gewenst. Ik houd meer van een kwaliteit die

metal

je pas langzaam ontdekt, met de juiste verhoudingen en juiste detaillering.' Slow architecture zou je het als parafraze op slow food kunnen noemen. Architectuur die het niet van zijn gimmicks of flitsende looks moet hebben. Crepain hecht in dat opzicht aan duurzaamheid, niet alleen in het gebruik van het soort materialen, maar ook in een zorgvuldig getekende plattegrond en in een beklievend beeld. In het begin van zijn carrière, bekent hij, gebruikte hij wel betonsteen omdat hij dacht dat betonsteen zou kunnen uitgroeien tot het natuursteen van de 21e eeuw. Mooi niet, moet hij nu vaststellen. Het verouderingsproces komt de steen niet ten goede.

Maar voldoet het kastelenproject Haverleij bij Den Bosch wel aan zijn duurzaamheidsideaal? 'Het is een uniek project in Nederland. Ik kan me voorstellen dat het een oord is dat men in de toekomst gaat bezoeken. Het zou wel eens het staaltje architectuur uit het begin van de 20e eeuw kunnen worden, omdat het een consequent uitgevoerd concept is.' Modieus is het wel, beseft hij anderzijds. Het is in zekere zin een gimmick die je beter niet moet herhalen, met uitzondering van het stedenbouwkundig concept dat in de ogen van Crepain deugt. Compact wonen, zonder privé-tuinen maar met een royaal gemeenschappelijk park voor de deur, zoals stedenbouw-

kundige Sjoerd Soeters heeft bedacht, vindt hij een perfecte gedachte. 'Tuinen moet je maar onderhouden en ze geven allemaal ellende. Geef de mensen een terras, maar dan wel zo groot dat de mensen met gemak buiten kunnen eten.'

En dat zegt een Vlaming! 'Zeker, maar we hebben Vlaanderen zo verkaveld dat het er niet beter van geworden is. Dat wilde wonen moeten jullie Nederlanders niet willen. Blijf structureren. Van België kun je op het vlak van stedenbouw en architectuur weinig leren.'

INSPRAAK

Hij steekt de loftrumpet over de Nederlandse gang van zaken in de architectuur. Dat strekt zich uit van de inspraak van de bewoners tot de professionaliteit van de ontwikkelaars. In België wordt de bewoners domweg iets opgelegd. Bewoners hebben er maar te slikken dat er iets in hun buurt wordt gebouwd. 'Inspraak is slecht of niet geregeld. Logisch dat mensen de overheid niet vertrouwen. Ik ben bezig met een plan voor 150 woningen in Velp. De manier waarop dat loopt, is geweldig. Er is een buurtcomité dat elke bouwvergadering bijwoont, dat advies geeft en dat luistert. Procedures zijn zeer goed gestructureerd.' De projectontwikkelaars die Crepain inschakelen, zijn ook uit een ander hout gesneden dan in zijn vaderland. Ze zijn goed opgeleid, deskundig en ervaren. Formuleren een programma van eisen, zijn technisch onderlegd en brieven de architect naar behoren. 'In België heb je negen van de tien keer te maken met 'le fils du papa', die wat geld van zijn vader heeft gekregen en vervolgens snel geld denkt te verdienen. Maar hij weet van hout geen pijlen te maken.'

Toch circuleren er ook andere verhalen over de Nederlandse bouw, die gaan over de schrale budgetten en de benepen plattegronden. Fel: 'Zo goedkoop mogelijk bouwen is toch niet a priori fout? Ik heb nog nooit een opdracht geweigerd

'Ik houd meer van een kwaliteit die je pas langzaam ontdekt, met de juiste verhoudingen en juiste detaillering.'

Woningcomplex 'De Noord', Deventer (Jo Crepain Architect)

om budgettaire redenen. Het is evident dat je tegenwoordig zo goedkoop mogelijk met je middelen moet omgaan. De tijd van verkwisten is voorbij! Maar, akkoord, Crepain signaleert wel dat Nederlandse architecten, anders dan Belgische architecten, vaker met het ontwerp van de buitenkant beginnen, waardoor de indeling er bekaaid van afkomt. 'Hoe het plan er achter de gevel uit ziet, vinden ze kennelijk van minder belang. Daardoor kan de trap op verschillende plekken uitkomen en krijg je wat wij een 'kiekenladdertje' noemen, zeer steile trapjes. Gelukkig heeft het bouwbesluit aan dit soort misstanden een einde gemaakt. Jullie krijgen eindelijk normale, begaanbare trappen.'

België zou dat bouwbesluit wat hem betreft onmiddellijk moeten overnemen, omdat een architect dan tenminste weet waar 'ie aan toe is. Nu hangt elk besluit af van de willekeur van een ambtenaar. Terwijl sommige architecten nog wel eens willen klagen over de strenge regels ondervindt Crepain daarvan geen last. 'Jullie zijn zo slim om overal een ontheffing voor te regelen, mits je gelijkwaardigheid kunt bewijzen.'

VLAAMSE GOLF

Crepain is na zijn vliegende start in Amersfoort een gewild architect in Nederland, net zoals zijn Belgische collega's Van Reeth en Vandenhove. Terwijl Vandenhove uitsluitend werkt in een classicistisch idioom en Van Reeth zich heeft laten inspireren door Aldo Rossi vindt Crepain zichzelf minder stijlvast. De plek en het programma van eisen sturen zijn potlood. 'Van Reeth en Vandenhove gebruiken altijd dezelfde detaillering en gevelcomposities. Wij passen ons meer aan, aan het budget en de doelgroep.' Met zijn collega's heeft hij gemeen dat hun gebouwen in historische binnensteden zeer gewild zijn. Hoe dat komt? 'Ik geloof dat Nederlandse architecten van sommige opdrachten afkerig zijn. De helft van

hen weigert om een schuin dak op een huis te plaatsen. We bouwen geen dakjes, zeggen ze dan, maar uitsluitend platte daken. Ik heb geen enkele reden om een huis met een dak als fout te bestempelen.'

Dat er nu in Nederland behoefte bestaat aan verhalende architectuur is een reactie op het overheersende modernisme, dat als een soort staatsarchitectuur is opgelegd. 'Gekoppeld aan het woningtekort heeft dat geleid tot een enorme productiestroom, waar geen tijd en ruimte was voor individualisme, geen aandacht voor detaillering en een locatiegebonden specificiteit.' Burgers wisten na de oorlog niet beter, waren al

lang blij dat ze een huis hadden maar die tijd is voorbij, constateert Crepain. Mensen worden slimmer en mondiger, reizen meer en beseffen zo dat er ook nog andere manieren zijn om te wonen. Bovendien zijn de historische steden beloond met een her- en opwaardering, nadat ze in de jaren zestig en zeventig nog met sloop waren bedreigd. De kwaliteiten van die steden worden nu pas onderkend. Het gevolg is dat burgers ook oog gaan krijgen voor detaillering en verfijning, en dat de roep om individualiteit toeneemt. 'Er is een hang naar anders wonen, naar cosy wonen, gezelliger dan in glazen dozen wat ook een keerzijde heeft. In de winter is dat toch

'Jullie zijn zo slim om overal
een ontheffing voor te regelen,
mits je gelijkwaardigheid
kunt bewijzen.'

Foto: Jo Crepain Architect

minder comfortabel, want dan heb je alleen een gordijn als beschutting.'

SYMBOLIEK

Die historische stad is inspiratiebron voor de stedenbouwkundigen van nu, van Sjoerd Soeters tot Adriaan Geuze, voor Ashok Bhalotra tot Rob Krier. Grachtenpanden in de nieuwbouwstad Vathorst bij Amersfoort, een nagebootst landgoed bij Heerenveen, kasteelachtige vestingen in Rijswijk en Wassenaar tot en met de kastelen van Haverleij: het zijn niet langer incidenten in de stedenbouw. Er is een tendens te bespeuren naar een anekdotiek en symboliek waarbij de consument zich vertrouwd voelt. Terwijl Crepain in Vlaanderen vrijwel geen woningen ontwerpt maar juist kantoren en laboratoria in een strakke, bijna neutrale stijl is zijn opgave in Nederland vrijwel uitsluitend woningbouw met een historisch gevoel. 'Ik wil hedendaags bouwen in een historische context.' Dat betekent dat hij terugdeinst voor letterlijke imitaties. In de Polstraat in de oude Deventer binnenstad probeerde hij aansluiting te zoeken bij de bestaande typologieën. Bij zijn analyse van de Deventer woningen stelde hij vast dat de woonkamers op de begane grond steevast hoge plafonds kenden, soms wel 4,50 meter. Dat nam hij over in een rij nieuwe woningen. Hij rustte de ramen uit met luiken en liet de

gevels afwisselend in witte, rode en zwarte baksteen uitvoeren, om de eenheid in verscheidenheid van de historische stad te herhalen, maar nogmaals niet letterlijk.

Eigentijds bouwen in een historische context, dat is Crepain op het lijf geschreven. Hij zou nog niet eens weten wat hij in een woestijn zou moeten neerzetten, want hij heeft aanknopingspunten nodig, soms buitengewoon banale. Zo is de holle wand van Wladiwostok op het Java-eiland in Amsterdam ingegeven door de keerlus van de tram op die plek. Die is er weliswaar niet gekomen, maar de wand is gebleven.

'Brandevoort, daartoe wil ik me niet laten verleiden, omdat ik vind dat je in de velden geen historische steden moet nabouwen. Haverleij vond ik wel leuk en de typologie van het kasteel beviel me ook. Alleen is het bij mij meer een fort dan een kasteel geworden. Ik moest het voorbeeldkasteel maken en deed dat met hoektorens, kantelen en een inrijpoort die je bijna als ophaalbrug kunt beschouwen. De anderen, zoals Michael Graves en Natalini, neigen meer naar Disney maar dat is hun volste recht. We leven in een tijd en in een maatschappij waar het niet meer gaat om één stijl. High tech, postmodernisme, alles gaat met alles samen.'

De meerwaarde van Haverleij zit 'm in de combinatie van collectiviteit en individualisme, als een

eigentijdse vorm van 'centraal wonen'. Daarbij zijn geen concessies gedaan aan het particulier domein. De inhoud van de woningen staat voorop. De woonkamer strekt zich uit over twee etages en alle appartementen hebben de beschikking over een ruim terras, ook de woningen aan de noordkant.

Van alle kastelen is die van Crepain het strengste, dankzij een diepe donkerbruine steen, waarmee het concept een hedendaagse vertaling krijgt. Die donkere steen keert vaker terug in de gebouwen van Crepain, onder meer in zijn grote wooncomplex Pothoofd in Deventer en in het Wladiwostokgebouw. Dat hij die blauwe papensteen, zoals die officieel heet, zo vaak gebruikt, komt omdat hij beter harmonieert met het groen. 'Een rood huis in de groene natuur vind ik een moeilijke combinatie. Ik heb dat ooit ontdekt toen ik een villa in een natuurgebied ging bouwen waar een muur een gebogen vorm zou krijgen. Toen de rode steen daarvoor veel te duur was, zochten we een compromis en kwamen uit bij een zwarte steen. Daarop is het werk stilgelegd om de directeur stedenbouw te laten inspecteren. Hem heb ik ervan kunnen overtuigen dat je een zwart huis in de natuur minder ziet dan een rood of wit huis.'

Het Pothoofd in Deventer laat zich beschouwen als een eigentijds fort, met een weergaloos uitzicht over de IJssel en de uiterwaarden. De totstandkoming van dat appartementengebouw is curieus. Aanvankelijk zou de gelauwerde Franse architect Christian de Portzamparc het voormalige fabrieksterrein bebouwen. Zijn voorstel was om er in aansluiting op de Deventer binnenstad een burcht te bouwen compleet met kleine ramen en nauwelijks terrassen. Iedereen, de gemeente inclusief, had er mee ingestemd, totdat de ontwikkelaar oordeelde dat het concept onverkoopt zou zijn. Hij ging op bezoek bij Crepain en vroeg hem om een ander plan en liefst binnen drie maanden. 'Het is het snelste project dat ik ooit gedaan heb. Tussen het eerste contact met de ontwikkelaar en het slaan van de eerste paal liggen vijftien maanden, en dat voor een blok met 165 appartementen in het topsegment. Ze waren binnen twee jaar allemaal verkocht.'

En zo heeft Deventer geen burcht gekregen, waarmee het bewijs is geleverd dat een historische referentie interessant is en een rijke inspiratiebron, maar niet overal toepasbaar.

Jaap Huisman

Hellend metselwerk

Iedereen kent wel de prachtige, middeleeuwse kastelen waarvan er in Europa nog velen getuigen van een roemrijk verleden en van onverzettelijke degelijkheid. Baksteen is als bouw materiaal in eerste instantie vooral toegepast in verdedigingswerken, zoals kastelen en stadsmuren. Een overbekend voorbeeld hiervan is de Chinese muur.

De recente architectuur laat zien dat baksteen in volmaakte harmonie kan worden toegepast met andere moderne materialen, zoals staal en glas. Het metselwerk is technisch gesproken feitelijk niet meer dan een bakstenen omhulling van een goed geïsoleerd gebouw. Het baksteen metselwerk wordt daarbij blootgesteld aan de meest extreme weersinvloeden. Bij een goede uitvoering, detaillering, steen- en mortelkeus blijft baksteen metselwerk daar uitstekend tegen bestand.

NIEUW LEVEN

In de moderne architectuur probeert men het oorspronkelijk karakter van baksteen, verkrijgbaar in vele kleuren, oppervlaktestructuren en formaten, nieuw leven in te blazen. De zogenaamde kastelenbouw, zoals bij Haverleij in Den Bosch en het Maagjes Bolwerk in Zwolle, getuigen daarvan met een knipoog naar het verleden. Je zou kunnen zeggen dat de nieuwe kijk op metselwerk is begonnen met het prachtige NMB-gebouw in Amsterdam-Zuidoost van Alberts & van Huut. Dit vermaarde staaltje Nederlandse, organische architectuur blijkt toch ook, vanwege het hellende metselwerk, hele specifieke problemen te kennen. Dat hoeft beslist niet te betekenen dat men maar verder moet afzien van hellend metselwerk. Kenmerkend voor de kastelenbouw is het hellend uitgevoerde metselwerk - Maagjes Bolwerk over de volle hoogte en de projecten Haverleij hebben een hellende plint - waarbij de metselwerkopbouw sterk afwijkt van de historische bouwwijze van massief metselwerk. Het metselwerk is nu in alle gevallen als volgt uitgevoerd:

een halfsteens buitenblad met luchtsponw, isolatiemateriaal en een binnenblad.

Bij hellend metselwerk moet aandacht worden geschonken aan drie factoren: de afvoer van het hemelwater dat langs de gevels naar beneden kan stromen, de afdracht van de horizontale belastingen en de duurzaamheid van het metselwerk. Metselwerk is niet waterdicht en bij grote regenval zal water het binnenvlak van het hellende buitenblad bereiken en daar kunnen afdruipe op het isolatiemateriaal. Dat is niet erg als met dit fenomeen rekening wordt gehouden. Altijd moet men voorkomen dat hemelwater het isolatiemateriaal kan verzadigen en/of hemelwater verder het gebouw kan binnendringen. Met water verzadigd isolatiemateriaal heeft nog slechts een verwaarloosbare, isolerende werking. Ten behoeve van de nieuw te bouwen molen - de grootste van Nederland - voor de jeneverstoker Nolet in Schiedam, is polyurethaan spuitisolatie aangebracht. Hiermee is een waterdichte isolatielaag gerealiseerd. De naar buiten afwaterende spouwankers steken door deze methode van isoleren waterdicht door het isolatiemateriaal. De kans op lekkage is hiermee gering. Bij de kastelen Haverleij en bij het Maagjes Bolwerk is op het isolatiemateriaal een drainegemat uit de wereld van de daktuinen toegepast, waardoor het doorsijpelende hemelwater snel wordt afgevoerd.

PLINT

De plint van de Haverleij-kastelen heeft een vrij grote afwijking van het verticale vlak, zodat dit metselwerk direct kan rusten tegen de drainegemat, zonder verankering met spouwankers aan het binnenblad. De horizontale component van de zwaartekracht is altijd groter dan de windzuiging zoals die in dat gebied theoretisch volgens NEN 6702 kan voorkomen. Hierdoor steken geen ankers door de waterkerende laag en is de kans op lekkage verder verkleind. De resulterende krachten worden in dit geval volledig opgenomen door een prefab betonnen binnenblad. Om de waterbelasting op de plint verder te reduceren, is het hoger liggende metselwerk uitgevoerd met normaal zuigende bakstenen, zodat de meeste

Maagjes Bolwerk (Zwolle) Foto: KNB

Kasteel Haverleij (s-Hertogenbosch) Foto: KNB

regenbuien geabsorbeerd worden en er nagevoeg geen afstroming plaatsvindt. Hellend metselwerk moet worden uitgevoerd met een mortel die geschikt is voor een hoge waterbelasting. Dat kan bijvoorbeeld met een tras gemodificeerde doorstrijkmortel zodat dit toch wat zwaarder met regenwater belaste metselwerk minder water doorlaat en de kans op uitbloei klein is. De levensduur van deze mortels is zeer hoog. In het Maagjes Bolwerk is 'ruig' metselwerk toegepast met baksteen in alle vormen en maten en volstrekt willekeurig gepositioneerd, zodat nergens rechte doorlopende lint- en stootvoegen zijn ontstaan met een monolithische metselmortel (een variant doorstrijkmortel) waarbij de speciebaarden zijn blijven zitten. Dit is een sterke mortel met een te verwachten hoge duurzaamheid. Door de grote muurlengten is dilateren van het gevelmetselwerk noodzakelijk. In dit geval zijn de noodzakelijke dilataties in het ruige metselwerk vrijwel onzichtbaar uitgevoerd, wat de robuuste indruk verder vergroot. De ontwerpaspecten rond hellend metselwerk, net als de technische specificaties van de baksteen en de metselmortel, moeten per project zorgvuldig worden afgewogen. Dan kunnen, getuige de hier beschreven projecten, uitstekende resultaten worden behaald.

Govert Koers

Over veel zaken heeft KNB technische brochures beschikbaar. Kijk verder op www.knb-baksteen.nl en www.betrouwbaarbaksteen.nl

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation driemaal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.